

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 103

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 103

ФЕМИНИЗАЦИЯ НА БЕДНОСТТА И ТРУДОВА ДИСКРИМИНАЦИЯ

ДЕНИЗА ГЕОРГИЕВА

Катедра по Социална, трудова и педагогическа психология

Deniza Georgieva. FEMINIZATION OF POVERTY AND LABOUR DISCRIMINATION

The concept of feminization of poverty focuses on the relationship between gender inequality and poverty and postulates that women are more vulnerable to poverty because of the existing gender inequalities in terms of access to the labor market, the division of paid and domestic work, the allocation of resources, the economic participation and opportunities and the government representation and their political rights and freedoms. The aim of this paper is to offer an overview of the process of feminization of poverty and to explore the factors and reasons which contribute to that phenomenon and result in policy-making action on gender equality. The analysis includes the historical evolution and use of the term „feminization of poverty“ and its role in integrating the gender perspective in the theoretical discourse of poverty. Attention is also given to the negative effect and impact on professional, family and personal lives of women due to discrimination in the labor market, the high degree of horizontal and vertical gender segregation and gender differences in work and pay. The paper ends with a brief overview of the development of policies on equality between men and women, and the implementation of gender mainstreaming approach in the preparation of programs to combat poverty and gender inequality.

Дениза Георгиева. ФЕМИНИЗАЦИЯ НА БЕДНОСТТА И ТРУДОВА ДИСКРИМИНАЦИЯ

Концепцията за феминизация на бедността акцентира върху връзката между бедността и неравенството между мъжете и жените и постулира, че жените са по-уязвими към бедност поради съществуващите джендър неравенства в областта на достъпа до па-

зара на труд, разделението на платения и домашен труд, управлението на ресурсите, в икономическите възможности и участие, във властта и политическите права и свободи.

Целта на тази студия е да предложи общ преглед на проблематиката, свързана с процеса на феминизация на бедността и да изследва факторите и причините, които допринасят за това явление и рефлектират върху изготвянето на политики за действие в областта на равенството между половете. Анализът включва историческата еволюция и употребата на понятието „феминизация на бедността“ и неговата роля за интегрирането на джендър перспективата в теоретичния дискурс на бедността. Наред с това са разгледани негативният ефект и последиците върху професионалния, семейния и личен живот на жените, вследствие на дискриминацията на пазара на труда, високата степен на хоризонтално и вертикално джендър разделение, както и джендър различията в работата и в заплащането. Студията завършва с кратък преглед на развитието на политиките за равенство между мъжете и жените и прилагането на джендър мейнстрийминг подхода при изготвянето на програми за борба с бедността и неравенството между половете.

Полът е основна социална категория, която в огромна степен моделира участието и шансовете за реализация на всеки един човек в обществения живот. В началото на XXI в. век във всички общества съществува полово-властова асиметричност. Експресия на тази асиметричност е т.нар. процес на „феминизация на бедността“, който се подхранва от дискриминация, основана на пола и джендър¹ неравенство в областта на достъпа до пазара на труд, управлението на ресурсите, в икономическите възможности и участие, във властта и политическите права и свободи. Навсякъде по света жените получават по-малко от мъжете за еднакъв труд, трудно стигат до висши постове и са обречени на по-висок риск от бедност на старини поради прекъсване на трудовия стаж, обикновено свързано с отглеждането на децата.

Независимо от постигнатия значителен напредък по отношение на равнопоставеността на половете през последните десетилетия, много защитници на женските права и международни организации все още застъпват позицията, че като цяло жените са по-бедни от мъжете и че въпреки постигнатото формално равенство между половете пред закона, на практика продължава да има съществен дисбаланс в много сфери на обществения и икономически живот. Те са най-видими в областта на дискриминационните практики на пазара на труда особено по отношение на някои групи жени (например групата на бременните жени и жените с малки деца, самотните майки, жените от малцинствата, и жените над 45-годишна възраст). Все още се наблюдава изоставане в средното заплащане на труда на жените от това на мъжете, както на световно, така и на европейско и национално равнище. Наред с това хоризонталната

---

¹ Джендър – терминът джендър (gender) (англ.) в буквален превод на български означава граматичен род, но в социалните и хуманитарните науки, във феминизма и джендър изследванията се употребява като пол, в смисъла на социален пол, като конструкт, социална категория, която съдържа набор от културни характеристики, които определят социалното поведение на мъжете и жените и отношенията между тях.

сегрегация на икономиката по пол води до „феминизиране“ на определени отрасли, където средното заплащане е по-ниско. Вследствие на вертикалната сегрегация по пол, процентът на жените на ръководни и управленски позиции изостава от този на мъжете. Тази тенденция продължава и в посока на по-слабото представяне на жените като работодатели или самонаети, в по-ниския дял на жените като платени работници в семейния бизнес, както и в по-ниските претенции на жените при търсене и започване на работа. Има значими разлики и при разпределението на домашния труд.

Тези и други значими тенденции по отношение на джендър проблематиката в световен мащаб са отразени и капсулирани в термина „феминизация на бедността“. В реториката на науките, свързани със социалното и демографско развитие, идеята за феминизирането на бедността и джендър неравенството са широко възприети като едни от най-значимите предизвикателства на XXI в., определящи човешкото благосъстояние и развитие.

Въпреки придобилият широка публичност политически и академичен дебат, свързан с тази проблематика, универсалната валидност на тази идея често е емпирично критикувана и неоправдана. Трудността при изследването произхожда от многото и различни форми на бедност и неравенство, които съществуват между половете в зависимост от конкретната социокултурна и икономическа среда, в която се интерпретират. От друга страна, липсва универсална дезагрегирана² по пол система от индикатори, която да детерминира джендър различията в различни обществени сфери в отделните страни, и да позволява проследяване на подобни социални и икономически тенденции във времето. В тази връзка отношенията пол–бедност имат нужда от по-добро разбиране и операционализиране, както на академично, така и на политическо равнище.

За целите на анализа първо ще се изследват факторите и причините, най-ясно свързани с феминизацията на бедността. Заедно с това ще се проследи употребата и концептуализирането на понятието „феминизация на бедността“ в теоретичния дискурс за джендър аспектите на бедността и социалните роли на половете. Внимание е отделено и на различните подходи, свързани с анализа на бедността и жените, с цел по-доброто разбиране на връзката пол–бедност. Наред с това са разгледани негативният ефект и последиците върху професионалния, семейния и личния живот на жените, вследствие на дискриминацията на пазара на труда, високата степен на хоризонтално и вертикално джендър разделение, както и джендър различията в работата и в заплащането. Студията завършва с кратък преглед на развитието на политиките за равенство между мъжете и жените и прилагането на джендър мейнстриймिंग подхода при изготвянето на програми за борба с бедността и неравенството между половете.

---

² Дезагрегирана по пол система – система от статистически данни, разделени по признак пол.

ПОЯВАТА НА ПОНЯТИЕТО „ФЕМИНИЗАЦИЯ НА БЕДНОСТТА“ В ТЕОРЕТИЧНИЯ ДИСКУРС НА БЕДНОСТТА

Изследователската дейност свързана с джендър проблематиката и бедността отразява един дълъг, но динамичен четирийсетгодишен период на еволюция. В това огромно наследство от теоретични разработки, политики, програми и изследвания могат да се синтезират няколко основни течения във феминистката литература, които оказват най-значимо влияние върху оформянето на анализа на бедността във времето. Концепцията за феминизацията на бедността е едно от тях.

Най-ранните разработки, проблематизиращи джендър аспекта на бедността, могат да се свържат с Организацията на обединените нации (ООН) и десетилетието посветено на проблемите на жените (1975–1985). В този период се разгръщат и първите интерпретации на т. нар. процес на феминизация на бедността, произтичащи от феминистките теории, където бедността при жените се възприема като ефект на механизмите на социално потисничество, което се упражнява върху жените, както на пазара на труда, така и в семейството.

Предвид преобладаващата загриженост към икономическия растеж по това време, голямо внимание е насочено към материалното благосъстояние на жените. Значителен брой изследвания се акумулират за разликите в заплащането на жените и мъжете и средния им доход, както и причините, формиращи тези разлики – неравенства в сферата на образованието, дискриминация на пазара на труда, неравностойно разделение на неплатения домашен труд, както и ниската социална и икономическа стойност на труда на жените въобще.

Този ранен набор от изследвания, посветени на материалното изражение на бедността сред жените, разкриват методологическите слабости и трудности при събирането и разделянето на данните и статистическата информация по пол, свързана с материалните лишения, с които се сблъскват жените. Постава се под въпрос ефективността и значимостта на политиките и интервенциите, основаващи се на данни, които не са дезагрегирани по пол и съответно не включват и не отчитат социалното измерение на пола в анализа на бедността. Конвенцията на ООН за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените (КЕВФДСЖ, 1979), дава тласък за преодоляването на тези методологически слабости, като се обосновава потребността от разработването на дезагрегирани по пол статистики и внедряването на джендър индикатори, които да отчитат и проследяват промяната в положението на мъжете и жените в частната и публична сфера (Beck T., 1999).

В този ранен етап на изследване, името с което идеите за феминизацията на бедността най-често се асоциират, е Диана Пиърс (Diana Pierce, 1978) и нейният изследователски труд от края на 70-те години. В своето изследване тя проследява еволюцията на промените в нивата на бедност в САЩ, в периода между началото на 50-те и средата на 70-те години на ХХ в. В своето проучва-

не изследователката отделя основно внимание на половия аспект на бедността, като заявява, че тя се превръща все повече в „женски проблем“ и че жените съставляват все по-голяма част от населението, намиращо се в икономически най-неравностойно положение. Д. Пиърс посочва иронията, която се наблюдава през същия период на изследване, а именно че нивото на заетост на жените рязко се увеличава вследствие на законодателните и насърчителните мерки, подкрепящи възможностите за реализация на жените в образователните институции и на пазара на труда, но въпреки това посочва, че вероятността жените да живеят в бедност е по-голяма в сравнение с тази при мъжете. Като доказателство на тези твърдения Д. Пиърс изтъква, че през 1976 г. в САЩ, всеки двама от трима бедни възрастни са жени, броят на бедните семейства оглавявани от жени, се удвоява между 1950 г. и 1974г. и броят на семействата, оглавявани от жени, продължава да нараства (Bianchi, 1999, 308).

Въпреки широкото разпространение на концепцията за феминизация на бедността от страна на феминистките движения и организации през 70-те и 80-те години на XX в., тя получава своето формално международно признание и влиза в официалния език на социалното развитие едва през 90-те години на XX в. Главен катализатор за това става Четвъртата световна конференция на ООН по проблемите на жените, на която се изтъква че 70% от бедното население по света са жени и че домакинствата оглавявани от жени представляват най-бедните сред бедното население. [<http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20E.pdf>].

На конференцията 189 страни подписват приетата там Пекинска декларация и Платформа за действие, която представлява всеобхватен стратегически документ, отразяващ международната воля за борба с бедността при жените и постигане на реално равноправие между половете.

В декларацията се засягат 12 приоритетни критични области на действие. Те отразяват съществуващите глобални измерения на половоспецифични неравенства, свързани с половата дискриминация при заплащането на труд, професионалната сегрегация на трудовия пазар, затруднения достъп на жените до образование, здравеопазване, заетост, обучение, финансови, социални и технически услуги. Наред с това се отбелязва неравностойното представяне на жените на различните равнища на властта и съответно липсата им на влияние в процеса на вземане на решения, както и фактът, че много жени са подложени на сексуално и психическо насилие не само на работното си място, но и в техните домове. Не на последно място се посочва неравното разделение на труда и в семейството и единичната отговорност за грижата за домакинството и семейството, която традиционно се прехвърля на жените. [<http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/plat1.htm#concern>]

Уинърхолм (Wennerholm) прави исторически преглед на употребата на термина „феминизация на бедността“ и твърди, че концепцията не само привлича международното внимание върху големия и нарастващ брой жени, живеещи в

бедност, но и изтъква въздействието ѝ върху макроикономическите политики, свързани с жените, като спомага те да бъдат признати в процеса на развитие и допринася за по-доброто разбиране на съществуващите проблеми и уязвимостта на домакинствата оглавявани от жени (цит. по Chant 2006, 6). В допълнение към това, Уилямс (Williams) и Ли Смит (Lee Smith) твърдят, че „феминизацията на бедността“ се превръща в нещо много по-значимо от лозунг, в „зов за промяна“, който спомага преосмислянето на цялостното разбиране за бедността и подтиква към по-задълбочено изследване на причините и манифестациите на тази бедност, но вече от перспективата на пола (цит. по Cornwall A., Harrison E., Whitehead A., 2007, 44–45). Утвърждаването на тази нова перспектива за феминизирането на бедността, налага от своя страна и своя концептуална логика, която според някои автори е силно опростяваща и генерализираща по отношение на анализа на бедността. Според Дейвидс (Davids) и Ван Дриел (van Driel) тази рамка на анализ редуцира широкият спектър от джендър проблеми до въпросите, свързани с бедността, а категорията пол се замества с категорията жени, където „обедняването на жените се е превърнало в глобална ортодоксалност, която вече не се поставя под въпрос от никого“ [Davids, van Driel, 2005, 6].

В еволюцията на своето развитие анализът на феминизацията на бедността преминава от тясната рамка на материалните лишения, с които се охарактеризира първоначално бедността при жените, към социалните измерения на лишения и трудности, с които се сблъскват жените. В началото на 90-те години на XX в., един нов набор от джендър изследвания и разработки, се появяват с принципно нова насоченост и с особено значение за интерпретацията на бедността. Новият фокус е „овластяването на жените“, целящ промяна на статуса от безсилие и изолация, към овластяване и включване.

Овластяването на жените като нова социална и политическа философия получава своето широко разпространение в политиките и интервенциите за социално развитие и намаляване на бедността. Основната цел е овластяване и автономност на жените като индивиди и като групи по интереси, където това най-често се свързва с осигуряването на достъп до икономически ресурси и повишаване на свободата и участието на жените във вземането на решения на всички равнища. Възприема се убеждението, че устойчивото подобряване на положението на жените може да се постигне, ако това става паралелно с промяната на съществуващата йерархия на властови отношения и структури, на различните равнища. В Платформата за действие, приета на Четвъртата световна конференция за жените (Пекин, 1995), се посочва че „Овластяването и автономността на жените и подобряването на социалното, икономическото и политическото им положение е от съществено значение за постигането на прозрачно и отговорно управление, администрация и устойчиво развитие във всички области на живота... Целите на равенството, развитието и мира не могат да бъдат осъществени без активното участие на жени и включването на женската

перспектива на всички равнища на вземането на решения“ (“Платформата за действие“, Пекин, 15 септември, 1995 г.).

Подкрепата на идеята за овластяване на жените се доразвива в нова посока – насърчаването и интегрирането на принципа за равенството между половете във всички политики, програми и действия. Тази „нова“ визия за социална справедливост се основава на разбирането, че подходът за борба с бедността който се фокусира единствено върху жените, трябва да бъде заменен с подход, който концептуализира пола като динамичен, социален конструкт и включва и мъжете и жените като активни участници в социалното развитие и промяна. Определянето на целите на хилядолетието за развитие (ЦХР) в Декларацията на хилядолетието на ООН от 2000 г., представлява огромна стъпка напред в борбата за премахване на крайната бедност и неравнопоставеността, където този подход е залегнал като цел три: „Насърчаване джендър равенството и овластяване на жените „. Тази цел се интегрира и във всички останали цели на хилядолетието, изтъквайки критичната значимост на равнопоставеността на половете за икономическото и човешко развитие.

КАКВО ОЗНАЧАВА „ФЕМИНИЗАЦИЯ НА БЕДНОСТТА“?

Западният дебат, свързан с анализа и социалния профил на бедността, е силно повлиян от концепции като феминизация на бедността, маргинализация на бедните, подкласа, култура на бедност и др. Тези понятия обаче често са използвани по един противоречив и неясно обоснован начин, което е и една от най-честите критики, свързани с термина „феминизация на бедността“ и неговото проектиране в теоретичния дискурс на бедността. Концепцията за феминизацията на бедността разкрива ново измерение на перспективи, значения, причини и процеси, заплетени в различните форми на депривация между мъже и жени и пресичащи се в отношенията на социално, икономическо и демографско разделение. Терминът поставя във фокус една комплексна връзка, а именно между пол и бедност и сам по себе си е противоречив и недостатъчно прецизиран и определен. В някои изследвания терминът „феминизация на бедността“ се разбира като статичен феномен (или крайно състояние), докато други го възприемат като динамичен процес, където се сравнява половия състав на бедността, нивата на бедност в и измежду половите групи, а феминизацията се асоциира конкретно с жени и домакинства, оглавявани от жени [Medeiros M. and Costa J., цит. по Chant S., 2010, 95]. Без да има в литературата точна и ясна дефиниция най-често възприетите значения зад тази концепция са в три основни посоки: 1) при жените се наблюдават по-често случаи на бедност отколкото при мъжете; 2) бедността при тях е по-силно изразена отколкото при мъжете; 3) бедността при жените се увеличава (Chant S., 2006, 3).

От 70-те години на ХХ в. в литературата започва да се утвърждава всеобщото схващане, че т. нар. процес на феминизация на бедността през послед-

ните десетилетия е в тясна зависимост и ефект на постепенното „феминизиране на домакинствата“, т.е. започва главно да се свързва с увеличаването на броя на домакинствата, оглавявани от жени (Chant, S. 2006a). Именно тази връзка, която се преписва между нарастването на броя на женските домакинства и феминизацията на бедността, води до широко разпространеното твърдение, че домакинствата, оглавявани от жени, са „най-бедните сред бедните“. Зад тази констатация застават много автори като например Бълък (Bullock), която заявява че „домакинствата, оглавявани от жени, са по-силно представени сред бедните в селските, градските, развиващите се и индустриализирани общества“ (Bullocks 1994, 17–18). Според Acosta-Belén и Bose „една постоянна грижа както на развиващите се, така и на развитите капиталистически икономики представлява увеличаването на бедността сред жените по света, свързана с нарастването на броя на домакинствата, оглавявани от жени“ (Bose C., Acosta-Belén E., 1995, 25). Тинкър (Tinker) добавя в тази посока, че глобалния икономически спад най-силно засяга женските домакинства, които навсякъде по света представляват „най-бедните сред бедните“ (цит. по Chant S., 1999, 94).

Друга феминистка позиция концептуализира бедността сред жените през разпада на традиционния тип семейство. В тази връзка Маркълнд (Marklund) смята че бедността засяга по-често жените, защото те се намират на дъното на йерархията на пазара на труда и защото често им се приписва еднолична отговорност за отглеждането на децата. В резултат, жените се превръщат в основни жертви на този процес, заради тяхната репродуктивна отговорност. По тази причина самотните майки редовно попадат във фокуса на дебата за феминизацията на бедността. В повечето общества самотните майки несъмнено са изложени на висок риск от изпадане в бедност, като нарастването на бедността сред жените често се свързва и с нарастване на дела на самотните майки (Marklund S., 1990, 129–130).

Твърдението, че феминизацията на бедността е процес, при който бедността е по-концентрирана сред лица, които живеят в домакинства, оглавявани от жени и самотни майки, се разгръща във времето в още няколко производни допускания:

- равнището на бедност сред жените е по-високо от това при мъжете;
- жените страдат от по-екстремни форми на бедност, отколкото мъжете;
- съществува тенденция жените да страдат от по-продължителна във времето бедност, отколкото мъжете;
- непропорционалната тежест на бедността върху жените нараства;
- жените са изправени пред повече бариери пред излизането от бедността;
- домакинства, оглавявани от жени представляват най-бедното население сред бедните;
- феминизацията на бедността се свързва с „феминизацията на домакинствата“;

- има тенденция при домакинствата, оглавявани от жени за възпроизводство и междугенерационно предаване на бедността върху децата (цит. по Chant S., 2007, 7).

КОНЦЕПТУАЛНИ И ЕМПИРИЧНИ СЛАБОСТИ, СВЪРЗАНИ С ТЕРМИНОЛОГИЯТА И ДЕФИНИЦИЯТА

Въпреки широката популярност и употреба на термина в литературата за социално, икономическо и демографско развитие, няма яснота и единодушие в академичните среди дали такава тенденция може да бъде емпирично проверена и доказана.

Аналитичният апарат, който се разгръща в тази област и конструира анализа на феминизацията на бедността, е подложен на силни критики по отношение и на двата си определящи компонента. От една страна, „феминизацията“, т.е. полът и произхождащите от него джендър специфични неравенства и ефекти, и от друга – подхода и трудностите, свързани с измерването и интерпретирането на бедността. Липсата на прецизна дефиниция на термина, както и емпиричната необоснованост на повечето твърдения, подкрепящи тази концепция, съставляват едни от главните слабости в теоретизирането на феминизацията на бедността.

Често в литературата посветена на проблемите на бедността и жените, се констатират факти и тенденции, които не се основават на официални статистически източници. Пример затова е броят на хората, живеещи в бедност по света, който е определен да надвишава 1,3 млрд. Тази фигура често се използва в системата и официалните разработки на ООН, ЕС и други международни организации, заедно с драматичното твърдение, че 70% от това световно бедно население са жени (вж. Глобален доклад за човешкото развитие (HDR), 1995; Фонд за развитие за жените към ООН (UNIFEM) (http://www.unifem.org/gender_issues/women_poverty_economics/); Азиатска банка за развитие (ADB), 2000, 16; Marcoux, 1998). Марко (Marcoux) и други автори поставят валидността на тези твърдения за дистрибуцията на бедността под въпрос, посочвайки че тези данни не са подкрепени и потвърдени от представително статистическо изследване (Marcoux, A., 1998, 1). Подобна констатация може да се открие и в доклада за изпълнението на целите на хилядолетието за развитие от 2003 г. В него жените са идентифицирани като „особено уязвими към бедността“ (извод от четири доклада), а процесът на феминизация на бедността е определен като „предизвикателство“ (извод от четири доклада) без да са представени данни в подкрепа на тези твърдения както се посочва и в самия доклад (MDGRs 2003, 6). В същия документ се изтъква, че феминизацията на бедността е индикатор за промяна в подхода към интерпретацията на бедността, който става по-чувствителен към половите разлики в преживяването на бедността от страна на мъжете и жените. В допълнение към това се

посочва, че когато подобни твърдения не са подкрепени със солидни факти или политическа отговорност, те не могат да съдействат за промяната на фокуса на политиките за борба с бедността или да бъдат използвани като база за проследяване на промените в тази област (пак там, с. 22).

Според някои автори измерването и определянето на броя на жените, живеещи в бедност, е доста комплексна, граничеща с инструментална невъзможност задача. Главната пречка се явява липсата на приемлив индикатор за нивото на индивидуално благосъстояние, който да бъде сравним за мъже и жени. Теоретично най-приложимият индикатор по отношение на текущото благосъстояние – измерено на основата на разходите от потреблението, се оказва проблемен. Тази проблемност от своя страна създава два различни подхода за интерпретация в литературата, свързана с анализа на пола и бедността. Феминистката литература до голяма степен се фокусира върху нематериалните показатели като уязвимост към бедност, овластяване на жените, достъп до здравни услуги, образование и др., докато алтернативният анализ на бедността се фокусира върху различията в благосъстоянието на хората в зависимост от това дали живеят в домакинства, оглавявани от мъже или от жени (Lampietti J., Stalker L., 2000).

Много автори посочват като слабост в джандър анализа на бедността, че неравностойното положение на жените спрямо мъжете, се представя само чрез паричното изражение на бедността, измерено на базата на доходите и потреблението в едно домакинство. Според Фукуда-Пар (Fukuda-Parr) „феминизацията на бедността не е просто липса на доход“ (Fukuda-Parr S. 1999). Класен (Klasen) допълва, че прекаленият фокус върху паричния фактор – доходите в едно домакинство, не е достатъчно надежден източник върху, който да се правят изводи за „феминизацията на бедността“. Причина за това е неотчитането на неравенствата и различните конфигурации, които има в рамките на едно домакинство. Увеличаването на доходите в едно домакинство, оглавявано от мъж, не означава автоматичен достъп и предоставяне на тези ресурси на всички членове от семейството, нито пък равностойно разпределение на ресурсите в едно семейство. Това повдига въпроси за уместността на избор на „домакинството“ като неделима единица на анализ и най-подходящ обект за интервенции за насърчаване на икономическото развитие и за намаляване на бедността. Въпреки че паричната бедност най-лесно може да бъде изразена количествено, статистическите данни за доходите и потреблението обикновено се представят общо за домакинството и е трудно да бъдат конвертирани и идентифицирани в техния еквивалент за всеки човек отделно според пол, възраст и други основни характеристики (Klasen S., 2005, 3).

Силвия Чант (Sylvia Chant) посочва друга слабост на голяма част от изследванията, посветени на „женското лице на бедността“. Те поставят силен акцент върху бедните домакинства, оглавявани от жени, където жените най-често се представят като хомогенна група. Тоест, отново не се отчита широко

кия спектър от вътрешни конфигурации и различия – от жени, които живеят сами, самотни майки, до жени които живеят в по-сложна форма на съвместен живот между няколко поколения. Както по отношение на дохода, и тук липсата на нюансирани данни се отразява върху надеждността и валидността на теоретичната обосновка.

Друг голям набор от изследвания са концентрирани основно върху бедните домакинства, оглавявани от жени, в сравнителен анализ с тези, оглавявани от мъже. Според Чант разпространените стереотипи, свързани с домакинствата, оглавявани от жени като „най-бедните от бедните“ създават допускания, че когато жените са без мъже, положението им задължително се влошава (Chant S., 2003). Оглавяването и поддържането на семейство от жена се разглежда от тях само по себе си като достатъчна причина за бедност, тъй като в тази конфигурация жените са ограничени времево и ресурсно, поради тяхната тройна тежест на заетостта – платен труд, домакинска работа и грижи за деца, в комбинация с по-ниските доходи и дискриминацията на пазара на труда. Според авторката подобни категорични обобщения, в която и да е посока, са крайно необосновани. Тя защитава позицията, че жените могат да изберат да бъдат глави на семейства, защото по този начин могат да подобрят благосъстоянието на техните домакинства и/или да упражняват по-голям контрол над собствения си живот (Chant S., 2006, 6). В подкрепа на това твърдение Баден обобщава: „Процесите, които карат жените да стават глави на семейства, са много и в някои случаи това може да представлява положителен избор, така че ... конотации на безсилие и виктимизация, са неуместни“ (Baden S., 1999, 13). Въпреки, че в литературата се намират основания за връзка между домакинствата, оглавявани от жени и бедността, тази връзка в никакъв случай не е ясно обоснована. Твърдения за подобни зависимости се основават на значителни методологични и концептуални трудности, свързани с проучванията на този комплексен и многоизмерен въпрос. Домакинствата, оглавявани от жени, представляват хетерогенна категория, която може да включва и сравнително по-богати жени. Това налага нуждата от по-прецизен и многоизмерен анализ на женските домакинства и факторите, свързани с бедността сред жените. Изисква се тази обща категория на домакинства, оглавявани от жени да се дезагрегира в подгрупи, за да се вземат предвид разликите между тези субкатегории, дефинирани от различията в етапа на жизнения цикъл, семейния статус или трудовите възможности и права. Характеристиките на тези подгрупи варират значително в зависимост от контекста, страната или региона на изследване.

Критиката по отношение на феминизацията на бедността може да се синтезира най-общо в позицията, че при концептуализирането на бедността като многоизмерен феномен, е от водещо значение да се вземат предвид и изследват всички допринасящи фактори и да се премине отвъд невалидизирани и недоказани предположения за взаимовръзките между жените и бедността. Освен разликата в приходите между двата пола като една от главните причи-

ни, допринасящи за бедността сред жените, трябва да се отчетат и други определящи фактори, като например – различията между половете, свързани със собственост на земя и имущество, половото разделение на труда в рамките и извън рамките на дома, различията между половете по отношение на достъпа до власт и участието при вземане на решения, както и уязвимостта на жените по линия на домашното насилие. Тези фактори също са интегрална част от разбирането на този сложен глобален феномен на джендър неравенство.

Близката връзка на пола с други оси на социална диференциация, като възраст, раса и емигрантски статус, е изходната позиция, от която трябва да започне разбирането на индивидуалния и групов опит на преживяване на джендър бедността и по този начин да се елиминират монолитните стереотипи на опростяващата бинарност мъже/жени.

ПОДХОДИ КЪМ АНАЛИЗА НА БЕДНОСТТА

Дефиницията на бедността също варира в различните разработки, според това по какъв начин тя се идентифицира. Бедност е динамичен термин с широка употреба, който непрекъснато търпи развитие и включва нови и нови аспекти в дефиницията си. Бедността е многоизмерен феномен, тя интегрира в себе си икономически, социални, духовни и психологически проблеми и аспекти. Нейните проявления са на всяко едно социално равнище – на микроравнище – индивиди и домакинства, на групово и общностно равнище, на макроикономическо и национално равнище, а вече от няколко десетилетия се говори и за „глобализация на бедността“. Бедността може да се класифицира и според своите монетарни и нематериални измерения – от равнището на доходи, разходи, структура на потребление, през достъпа до трудовия пазар и обществените услуги, до социалния статус и социалните права и свободи на хората и домакинствата в обществото (Анализ на икономическия и социален съвет на Република България, 2009).

В основния поток от изследвания, свързани с джендър измеренията на бедността, се очертават три доминиращи подхода към анализа на бедността. Първият, линията на крайната бедност – е подход, който измерва дела на населението с доходи под т. нар. абсолютна бедност в национална или съпоставима международна валута. Международната общност използва т. нар. паритетни долари и определя линия на крайна бедност в абсолютни стойности от един долар („Цели на хилядолетието за развитие, България, 2003). Вторият е т. нар. подход на възможностите (“capabilities approach“), който се основава на концепцията за способностите на Амартия Сен, според когото развитието на дадено общество се измерва с достигнатата реална свобода на неговите граждани да избират своя начин на живот (Amartya Sen, Sudhir A., 1992). Третият подход е този на субективната линия на бедност (participatory approach), който представлява самооценката на хората за тяхното собствено жизнено равнище (Nilufer Sagatay, 1998).

Интерпретацията на бедността при различните подходи на анализ еволюира в търсене на един по-холистичен подход към този феномен. Този процес включва преминаване от тесния и статичен фокус върху доходите и потреблението към признаването на бедността като явление с много измерения. Развитието на това разбиране е, че бедността освен физическата депривация обхваща и нематериалните фактори, отнасящи се до „социалната депривация“ на индивида, като например – самоуважение, уважение, власт, уязвимост, сигурност и др. Като кулминация на тази линия на анализ схващането за бедността, като обективно и материално детерминирана, се заменя с разбирането, че бедността е субективно преживяване (Chant S., 2003). Тези развития създават възможност за включването на „невидимия“ дотогава джандър аспект в анализа на бедността. В тази връзка Кабиър (Kabeer) отбелязва че: „Бедността не винаги е била анализирана от перспективата на пола. Преди феминисткият принос към анализа на бедността, бедните са се разглеждали или като съставени изцяло от мъже, или нуждите и интересите на жените са се възприемали като идентични и следователно категориално включени към тези на мъжете – глави на домакинства“ (Kabeer, 1997, 1). Водещият тласък за включването на джандър измеренията в анализа на бедността, се дължи до голяма степен на феминистките изследвания и застъпничество, които от 1970 г. оспорват джандър слепотата на конвенционалните методи за измерване, в анализа и полтиките свързани с бедността (пак там).

До началото на 90-те години на ХХ в. се използват измерители на бедността, свързани главно с дохода на глава от населението, а по-късно се интегрират и елементи от основните нужди на хората, включително изхранване, здраве, глад, образование, смъртност и др. Обикновено бедността, основана на дохода се мери с броя на хората, които живеят с под един или два долара на ден (линии на бедността), измерено чрез покупателната способност и в щатски долари. Предимството на този индикатор е, че дава възможност за проследяване на промените в бедността във времето. Повечето статистически изследвания, свързани с феминизацията на бедността, се фокусират именно в тази дименсия на бедността – липсата на доходи, т.е. в нейното парично изражение.

Идентифицирането и измерването на бедността отразяват също така и изборът на единица за анализ, където най-често това е домакинството. Важно е да се отбележи, че бедността се измерва на ниво домакинство в почти всички правителствени и академични статистики. Този конвенционален подход за измерване на бедността обаче се базира на няколко често критикувани предположения. Приема се, че в рамките на едно домакинство разпределението на доходите между индивидите е равностойно, а едно лице се смята за бедно, ако живее в домакинство, чийто общ доход е под линията на бедността. От това следва, че в едно домакинство, оглавявано от женена двойка и двамата преживяват бедността по един и същ начин, или и двамата са бедни, или не са. Съответно, ако всички изследвани лица са женени или съжителстващи с човек от другия пол,

няма да се отчетат разликите в половото изражение на бедността (Christopher* K., England P., Smeeding T., and Phillips K., 2002). Липсата на полово дезагрегирани статистически данни по-скоро опровергават тези предположения като нереалистични, тъй като съществуват различни форми на неравенства в домакинствата, по отношение на потреблението и доходите. Друг проблем особено за развиващите се страни, е липсата на данни, които да проследят и измерят тези съществуващи неравенства в едно домакинство (Chant S, 2010).

Като критика към този подход, през 90-те години на XX в. Фукуда-Парг (Fukuda- Parr) отбелязва, че в много страни изследванията на потреблението и разходите на домакинствата показват висок брой на домакинства, оглавявани от жени, които попадат в категорията „бедни“ и които са дефинирани като такива на основата на техните доходи, които са под линията на бедността. Повечето от тези страни са в Северна и Южна Америка, Източна и Западна Европа. Но при един по-задълбочен преглед на фактите и данните се установява, че тази тенденция не е универсална. В много страни от Азия и Африка като например Виетнам, Индонезия, Мароко, Гвинея и Зимбабве, не се установява разлика между домакинствата, оглавявани от мъже или от жени. Подобни заключения водят логично до въпроса – означава ли това, че жените не са по-бедни от мъжете в тези страни на Африка и Азия? Отговорът разбира се е отрицателен. Начинът на измерване на бедността в случая конструира и обхвата на бедността сред жените. Този подход попада в тясната рамка на анализа на бедността, който се фокусира единствено върху доходите на домакинството, като единица на анализ и по този начин автоматично игнорира съществуващите различия и неравенства в рамките на тези домакинства. В този смисъл, изборът на метод е от първостепенно значение при измерването на бедността, тъй като различните методи водят до различни заключения (Fukuda – Parr, 1999, 1–2).

Поради комплексността на бедността и значителните трудности по отношение на измерването на доходите на гражданите, особено в най-бедните държави, в края на 90-те години на XX в. ООН изгражда алтернативен измерител на бедността, който не е базиран само на дохода и отразява концепцията за „човешкото развитие“. В началото на 90-те години на XX в. Програмата на ООН за развитие (ПРООН) представя концепцията за човешкото развитие, идеята на която е да постави хората и техните потребности, стремежи и възможности в центъра на процеса на развитие. Концепцията за човешкото развитие променя традиционното разбиране за оценката на човешкото благополучие, според което развитието се дефинира предимно като резултат от икономическа дейност. В тази нова аналитична рамка на бедността целите на развитието се фокусират върху човешкия избор и свободата, както и върху наличието на благоприятна среда за развитие, която да позволи на хората да се радват на дълъг, здравословен и креативен живот. Според тази нова перспектива дефинирането на бедността трябва да отразява многото нейни измерения

и проявления, така както човешкото благополучие е многоизмерно и не зависи единствено от потреблението на стоки и услуги, а от много други фактори като свобода, уважение, социална включеност и др. Разбирането за бедността започва да се конструира като нещо повече от невъзможност за задоволяване на основните нужди от храна, дрехи или подслон. Тя се възприема като липса на избор, отричане на възможности за развитие – като воденето на дълъг, здравословен и креативен живот, поддържането на добър стандарт на живот, или отричането на свобода, достойнство, самочувствие и уважение от страна на другите. Тези социални измерения представляват фундаментални житейски възможности за избор, липсата на които може да блокира много други. В този смисъл концепцията за човешкото развитие „е процес на разширяване на човешките избори, както и повишаване на постигнатото ниво на човешко благосъстояние“ (HDR, 1990). Тези основни елементи на избор са заложени в предложения в първото издание на доклада за човешкото развитие обобщаващ измерител на човешкия просперитет – индекс на човешкото развитие (ИЧР) (Human Development Index – HDI).

Индексът на човешкото развитие показва доколко условията на живот в дадена страна са близки до възприетите критерии за човешко благополучие. Критериите отразяват трите основни елемента на човешкия избор и измерими аспекти на човешко развитие – възможност за дълъг живот и добро здраве (измерен от продължителността на живота), образование (измерено от нивата на образование на възрастните и на записваемост в първата, втора и трета образователна степен) и добър стандарт на живот (измерен от паритета на покупателната способност и доходите) [Доклад за човешкото развитие, 2007/2008, 1) Въпреки че индексът създава една разширена призма за разглеждане на човешкия прогрес и сложната връзка между доходите и благосъстоянието, той не включва доста важни индикатори, като например джендър неравенството и други трудни за измерване индикатори като спазване на човешките права.

В контекста на концепцията за човешкото развитие, Програмата за развитие на обединените нации (ПРООН) разработва и въвежда други два обобщаващи измерителя на човешкото благополучие и просперитет, всеки от които акцентира върху отделни аспекти на развитието. Един от тях е индекс на развитие по полов принцип (Gender-related Development Index-GDI). Той отразява полово детерминирания социален статус, свързан с различните възможности и достъп до образование, професионална изява, достъп до социални блага и власт. Диференциацията между половете в социално-икономическо отношение се отчита на трите базови измерения, залегнали в индекса за човешкото развитие. Другият обобщаващ измерител е индексът на овластяване на жените (Gender empowerment measure-GEM), който за разлика от индекса на развитие по полов принцип разкрива неравните възможности, които съществуват за мъже и жени в различни сфери. Той отразява наличието на джендър разлики в три ключови области на развитие: а) участие в политиката и

вземането на решения; б) участие в икономиката и вземането на решения; в) достъп до икономически ресурси, като проследява делът на жените депутати в парламента; на жени законодатели, старши чиновници и управители, както и на професионалните и технически работници жени, а така също и на половете неравности в спечелените доходи, което е индикатор за нивото на икономическата им независимост (Доклад за човешкото развитие, 2007/2008, 3–4).

През 1997 г. в доклада за човешкото развитие (Human development report, 1997) е въведен обобщаващ измерител „индекс на човешката бедност“ (ИЧБ) (Human Poverty Index – HPI), който се фокусира върху нереализираните човешки възможности и лишения. (Станка Жекова, 2008). HPI измерва степента на нереализирани възможности и лишения в трите основни измерения: а) дълъг живот в добро здраве – отчита се уязвимостта от смърт в относително ранна възраст и съответно процентът на тези, които не доживяват 40 години, б) знание – отчита се степента на достъп до образование, информация и комуникации, индикатор за което е нивото на неграмотност при възрастните; в) приличен стандарт на живот – представя се чрез два индикатора – процент от населението без достъп до безопасна питейна вода и процент на недохранените деца (HDR, 1997).

Важно е да се подчертае, че концепцията за човешката бедност е по-обхватна от индекса за човешка бедност. Това е така, защото е трудно някои важни измерения да бъдат изразени количествено или въобще няма данни за тях. Примери за такива измерения са: политическа свобода, невъзможност за участие в процеса на взимане на решения, липса на лична сигурност и социалното изключване. Друга съществена трудност е прилагането на един и същ критерий за бедност при крайно различни социално-икономически условия, като например между Сиера Леоне и Канада. Поради тази причина се формулират два индекса: един, който е приложим за развиващите се страни (HPI-1), и друг (HPI-2), който се отнася за индустриалните държави (Fukuda-Parf, 1999).

В тази рамка на анализ на бедността, феноменът на феминизиране на бедността се простира отвъд икономическата сфера на приходите и разходите и материалните нужди, а именно до сърцевината на индивидуалния и семеен живот (Thibos M., Lavin-Loucks D., Marcus M., 2007). Както Разави (Razavi) обобщава „от гледна точка на пола, по-обхватните концепции за бедността са по-полезни, отколкото фокусирането изцяло върху доходите на домакинството, защото те позволяват един по-цялостен поглед върху многоизмерните аспекти на половете неравенства, като например липсата на власт и контрол върху важни решения, които засягат нечий живот ...“ (цит. по Chant S, 2006а, 3).

Растящият критичен анализ, свързан с домакинствата оглавявани от жени и релацията бедност, има значително въздействие върху изследванията на бедността, като цяло. Дебатите, свързани с разликите между половете по отношение на преживяването на бедността, както и причините, които пораждат тези различия, разширяват перспективата на мислене на бедността, като из-

тъкват критичната необходимост от нов тип изследвания, които да се базират на дезагрегирани по пол данни и информация за бедните домакинства. В тази нова перспектива се приоритизира темата за равенството между половете и „овластяването“ на жените „като основен инструмент за подобряване зачитането на човешките права и в борбата срещу бедността“ (ЕК, 2007/2182 (INI)). Тенденцията за изграждане на по-холистичен и широкообхватен модел при изследването на бедността и различията между половете води до създаването на индекс на различията между половете на Световния икономически форум, през 2006 г. Индексът представлява рамка за измерване на неравнопоставеността на половете в различни сфери, като позволява да се проследят тенденциите в развитието на различни страни. През 2009 г. в доклада за „Различията между половете“ (Global Gender Gap Report) са включени 134 страни.

Индексът за различията между половете включва четири субиндекса в четири важни категории. Първият от тях третира икономическото участие и възможности на двата пола и резюмира различията между тях. Вторият субиндекс отразява проблемите на образованието. В него са включени нивата на грамотност и всички останали образователни нива. Предмет на следващия субиндекс са различията между половете по отношение на здравето и оцеляването. Последният субиндекс разглежда политическото овластяване на двата пола, като принципът който е заложен тук, е страните да се класират в зависимост от постигнатото равнище на джендър равнопоставеност, а не на овластяване на жените (Global Gender Gap Report, 2009). В доклада се изтъква значимата роля и нуждата от активно икономическо и политическо участие на жените в процеса на възстановяване на световната икономика от ефектите на актуалната глобална криза, както и в борбата с други глобални предизвикателства, като климатичните промени, конфликти, образование, здравеопазване и др. Резултатите сочат, че 134-те страни, включени в доклада, които представляват над 90% от населението на света, покрива над 96% от разликите между мъжете и жените по отношение на субиндекса здраве и 93% от разликите по отношение на образованието. Въпреки този прогрес, разликата между жените и мъжете по отношение на икономическото участие и политическото овластяване остава голяма – само 60% от разликите в икономическото участие и само 17% от разликите в политическото участие са покрити.

ПРИЧИНИ ЗА ПОЯВАТА НА ФЕМИНИЗАЦИЯТА НА БЕДНОСТТА

Механизмите, които пресъздават половото неравенство и тласкат жените към бедност, могат да се синтезират в няколко основни посоки: традиционните разбирания за социалните роли и отговорности на половете, негативните демографски промени и „разпада“ на модела на традиционния тип семейство, както и процесите на икономическо реструктуриране и технологичните промени, особено интензивни през последните десетилетия.

Неравенството между половете може да се опише, като многостепенна система от практики и вярвания, която се разгръща на макрониво, обхваща пазара на труда, институционалните практики, междуличностните взаимоотношения и, разбира се, засяга идентичността на нивото на отделния човек. Произходът на тази неравнопоставеност може да се търси в дълбоко вкоренените, социално конструирани полови роли, служещи като организиращ принцип на социалните взаимоотношения и ред. За успешното управление на тези социално-реляционни взаимоотношения, хората си служат със споделени културни системи и категории за определяне и самоопределяне в отношенията си с другите. Полът е именно такава универсална категория, която в биологичен смисъл се отнася до биологичните разлики между мъжете и жените. В социален смисъл понятието пол или джендър ("gender") включва ролите и очакванията, които различните култури формират и приписват на биологичните полове. Тоест, понятието „джендър“ може да се определи като „социален пол“. Основава се на разбирането, че полът (gender) се конструира социално чрез социализацията на половете в семейството, чрез разделението на труда и индивидуално, чрез интернализирането от индивида на приетите в обществото норми, роли и стереотипи и превръщането им в част от неговата идентичност (Oakley A., 1972, 1981). Процесът на категоризиране на другите според техния пол е хабитуален и напълно автоматичен. В този смисъл половата категоризация се явява един от най-важните от всички когнитивни процеси, главен културно познавателен инструмент, който хората използват за да организират и дефинират социалните взаимоотношения, където полът се възприема като най-важния признак, конструиращ човешките тела като различни. Във всички общества очевидните биологични разлики между мъжете и жените се използват като основание за формиране на социални норми, които дефинират ролите и поведението на индивидите, както и властовите отношения между тях. В този смисъл отношенията между половете не са природно зададени, а социално конструирани отношения на власт. Отношенията между мъжете и жените са структурирани от отношения на власт, определящи всички контексти, в които хората влизат в социални взаимодействия. Полът е социално инструментализиран от просто бинарно различие в това да бъде създаващ йерархия (Oakley A., 2005). Монополизирането на политическите институции от страна на мъжете в продължение на векове им дава възможност да създадат закони и морални кодекси, чрез които да оформят културата по начини, които да възпроизвеждат властта на мъжете над жените. Застъпвайки тази позиция Симон дьо Бовоар твърди, че „жената не се ражда жена, а става такава“. Във своя фундаментален труд „Вторият пол“ тя развива тезата, че в патриархалната култура „мъжкостта“ се приема за норма, а „женскостта“ или „жената“ се смята за „Другия“, където Симон дьо Бовоар определя „Другостта“ като основна категория на човешкото мислене. Според нея женската идентичност като „Другия“ се дължи отчасти на репродуктивните качества на женското

тяло, на исторически наложилото се разделение на труда, диктувано от раждането и отглеждането на деца, и на социализацията в един свят изначално, дефиниран от мъже (Beauvois S., 1976).

Тъй като полът е социално конструиран, той е и културно релативен и съответно има своите времеви и етнокултурни характеристики в различните исторически и социални контексти. Въпреки вариациите в различните култури, почти във всички общества основната отговорност за отглеждането на децата, както и задълженията, свързани с домакинството, се прехвърлят върху жените и момичетата. Според феминистките обяснения тези универсални предписания за ролята на жената формират неравно разделение на труда в семейството и произтичащите от това нееднакъв достъп до жизнени шансове, свободно време и възможности за индивидуално развитие.

Наред с традиционните полово-ролеви стереотипи, други фактори които допринасят за нарастването на половите неравенства и бедността сред жените, са демографските промени настъпили в брачната структура и моделите на конституиране на семейството. Традиционният и преобладаващ модел от двама родители се среща по-рядко, а групата на майките, които отглеждат сами своите деца в резултат на развод, раздяла или поради факта, че никога не са се омъжвали, придобива все по-голямо значение във всички напреднали в своето развитие и индустриализирани страни. Процентът на децата по света, родени от неомъжени майки се увеличава значително през последните няколко десетилетия. Отглеждането на деца извънбрачно, в съчетание с високия процент разводи, води до значително по-висок дял на домакинствата, оглавявани от жени, които отглеждат децата си сами. В САЩ се наблюдава ясно изразена тенденция на нарастване на общия дял на децата, живеещи със самотни майки, от 8% през 1960 г. до 23% през 2006 г. (Thibos M., Lavin-Loucks D., Marcus M., 2007). Според статистически изследвания на Евростат от 2010 г., в момента пет процента от жените в Европа са самотни майки, а броят на извънбрачните деца през последните две десетилетия се удвоява. През 2008 г. процентът на ражданията извън брака са 35.1%, в сравнение с 17.4% и 25.1% през 1990 и 1998 г. съответно.

[http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics#A_rise_in_births_outside_marriage].

Самотното отглеждане на деца представлява социално пространство, в което джендър измеренията на бедността са доста видими, и където групата на самотните майки е по-уязвима от бедност, отколкото тази на мъжете. В проектодоклад на Комисията по правата на жените и равенството между половете от 2011 г., относно положението на самотните майки се посочва, че те са изложени на по-голям риск от финансова несигурност и бедност, отколкото самотните бащи, най-вече вследствие на тяхната ситуация на пазара на труда, включително по-високия процент на безработица, по-ниското заплащане, работа на непълно работно време и по-нискокачествени

работни места (2011/2049(INI)). В позицията си на самотни родители, жените логично се сблъскват с двойно повече затруднения в сравнение със семействата с двама родители, тъй като не могат да поделят ежедневните отговорности и се налага да балансират неплатения труд свързан с отглеждането на децата с платен труд. Самостоятелната грижа за домакинството и отглеждането на деца, много често ограничава икономическата активност на жените на трудовия пазар, с което и натрупването на трудов опит и стаж. Освен това много от работните места, които се предлагат на самотни майки са на непълно работно време и в много случаи, лишени от социални осигуровки, което значително намалява шансовете за по-висок доход, професионално израстване и осигуряването на по-сигурен и балансиран начин на живот за себе си и своите деца. Тази ситуация на „двойния товар“ или „двойния работен ден“ рефлектира и върху здравословното състояние на самотните майки, които са подложени на много по-голям стрес поемайки отговорности и функции, иначе изпълнявани от двама родители. Подложени на натиска да осигурят жизнен стандарт за себе си и децата си, много майки са склонни да участват в неформалната икономика. Тласкани от икономическата принуда „жените не само се насочват към труд извън официалната икономика, но и намират това за напълно нормално... Често срещаните мнения са, че това е труд... и те не трябва да декларират доходите си от него, защото им помага да връзват двата края...“ (Димова, Л., Радева, П., 2006, 36). При упражняването на неформален труд, жените често са наети без трудови договори, без осигурителни плащания, пенсионни осигуровки или каквито и да е трудови гаранции. В допълнение към това, при жените вероятността да се оженят повторно след развод е значително по-малка от тази при мъжете, което поставя домакинствата в ситуация с единичен доход и недостатъчни финансови ресурси за продължителни периоди от време. В подобна ситуация, проблем понякога се явява неспособността на много самотни майки да съберат дължимите плащания за издръжка на дете. В някои случаи жените не успяват да получат законно дължимата детска издръжка след развод, а жени които са били несемейни по време на раждането на детето, попадат в още по-неизгодна позиция, особено предвид сложността на правните искове за финансово подпомагане (Thibos M., Lavin-Loucks D., Marcus M., 2007).

Проявленията на бедността сред жените не са само резултат от традиционно залегналите полови стереотипи и негативните демографски промени в семейната и брачна структура. Освен семейните фактори и репродуктивните отговорности, ограничаващи жизнените стратегии на жените, джендър неравенството се разгръща и по линия на платения труд. Неравното третиране на жените по отношение на възможностите за работа, по-ниското заплащане на труд, слабото политическото представителство на жените, сегрегация на икономиката по пол и др., допълват общата картина на бедността сред жените.

ТРУДОВА ДИСКРИМИНАЦИЯ

Въпреки постигнатият напредък от различните международни и национални институции за политиката за равнопоставеност на половете, неравенството между мъжете и жените продължава да е налице по отношение на равнището на заетост, заплащането, работните часове, заемането на отговорни постове, дела на поеманите грижи и домакински задължения, както и при риска от изпадане в бедност. В условията на засилваща се финансова и икономическа криза тези проблеми се възбуждат с особена острота и придават нови измерения на социалния обхват на бедността.

Глобалният характер на кризата заплашва да превърне бедността в социална пандемия. Според доклада на Световната банка от 2010 г. в резултат на кризата броят на хората в развиващия се свят живеещи в крайна бедност (определени като живеещи с по-малко от 1,25 долара на ден), се очаква да се увеличи с 64 милиона до края на същата година (World Bank Annual Report, 2010). Пред риск от разрастване на бедността обаче са изправени не само страните от третия свят, но и индустриално развитите страни. Ситуацията в Европа не се различава от глобалната картина. През 2008 г. 85 млн. европейци живеят под прага на бедността и 17% от всички жени в 27-те държави членки са класифицирани като живеещи в бедност се посочва в резолюцията относно облика на бедността сред жените в ЕС (ЕП, 2010/2162(INI)). В тази перспектива на развитие се очаква рецесията да има по-силно негативно влияние върху най-уязвимите групи и жените, тъй като се предвиждат най-много съкращения на работните места и публичния бюджет в области, които са силно „феминизирани“ или области, в които жените са силно съсредоточени, като образование, здравеопазване и най-вече държавната и местната администрация.

Според доклада на Европейската комисия за равенство между жените и мъжете от 2010 г. се очаква жените да са в по-неблагоприятна позиция на пазара на труда заради по-големия дял на несигурни договори, работа не по собствен избор на непълно работно време и устойчива неблагоприятна разлика в заплащането, която е средно 17,6 % за Европейския съюз през 2007г.

Равното заплащане за еднакъв труд се смята за един от основополагащите принципи на Европейския съюз, който е и предмет на директивата от 1975 г., с която се забраняват всякакви форми на дискриминация в рамките на всички аспекти на заплащането на жените и мъжете за еднакъв или за равностоен труд, заедно с редица други законодателни актове и политики. Въпреки това на територията на ЕС продължава да се наблюдава разлика от средно 17 % в заплащането на жените и мъжете през 2010 г. (Eurostat, 2010). Разликите в заплащането между жените и мъжете могат да отразяват обективни различия по отношение на индивидуалните характеристики, като възраст, ниво на образование, опит, условия на труд или сфера на дейност и др., но те не обясняват напълно защо все още съществуват много случаи, при които при еднакъв опит

и за една и съща работа жените получават по-ниско възнаграждение. Разбира се, степента на проблема варира в различните страни и по работни места.

Причините, обуславящи тези разлики, отразяват по-дълбоки тенденции в социален и икономически план. Влизайки отново в дискурса за стереотипите свързани със социалните роли на мъжете и жените, ясно се откроява сегрегацията по пол на пазара на труда. Доминиращите културни традиции и стереотипи в голяма степен формират индивидуалния избор на образование и специалност, класификацията на професиите, начинът по който се оценяват уменията и се остойностява труда, както и съответно участието в заетостта. Стереотипите за предполагаемата непригодност на жените да изпълняват определени работи, липсата им на лидерски способности, ниски технически компетенции или по-слабата отдаденост заради отглеждането на деца водят до концентрирането на жените и мъжете в различни сектори и професии, което конституира едно базово и трайно сегрегиране на пазара на труда. При хоризонталната сегрегация в секторите, в които преобладават жените (образование, здравеопазване, обслужващ персонал, хотелиерство, услуги, държавна администрация), трудът е по-ниско платен. Вертикалната сегрегация се изразява в заемането от страна на жените на по-ниските етажи на властта и на професионалната реализация и съответно повечето от жените заемат изпълнителни, а не ръководни длъжности (ILO, 2004). Тоест професиите и функциите упражнявани предимно от жени, получават по-ниска системна оценка и остойностяване в сравнение с тези упражнявани предимно от мъже. Приблизително 40% от жените в Европа са заети в здравеопазването, образованието или държавната администрация срещу само 20% от мъжете (ЕК, СОМ(2007) 424). Почти половината от заетите европейки работят като ниско квалифицирани или неквалифицирани работнички, като в същото време само една трета от висшите кадри в предприятията на Европейския съюз са жени, което ясно свидетелства, че жените са недостатъчно представени в управленските и висшите длъжности. Вертикалната сегрегация по пол е валидна не само в сферата на бизнеса и предприемачеството, но и в научната йерархия. Жените представляват само 32 % от директорите на предприятия в ЕС, 10 % от членовете на управителни съвети на най-големи компании и 29 % от учените и инженерите в Европа (пак там).

Интересно е да се отбележи, че процентът на жените, навлизащи на пазара на труда, както и образователният ценз на жените, се увеличават. През 2006 г. в ЕС 59 % от дипломираните висшисти във всички специалности са жени. Въпреки това по-високата квалификация на жените не отразява реално позициите и възнагражденията, които те получават. Несъответствията между половете по отношение на образователните специалности особено в областта на инженерните специалности (където дялът на завършилите жени е 18 %) и компютърните специалности (20 % дял на жените) са ясно изразени, като в контраст жените преобладават сред завършилите стопански, административ-

ни и правни специалности (60 %). Констатацията на Европейската комисия по отношение на равенството между жените и мъжете в доклада от 2009 г. е че професионалната и секторната сегрегация остава почти без промяна в повечето държави-членки на ЕС през последните няколко години, което показва че ръстът на заетостта сред жените е осъществен в сектори, които и до момента са доминирани от жените (ЕК, COM(2009) 77).

В литературата се налага сравнително нов термин, описващ „невидимите“ бариери пред професионалното развитие на жените породени от комплексността в структурата на доминирани от мъже организации, които не допускат жени до ръководни позиции – т. нар „стъклен таван“ (“glass ceiling”). Според доклад на Международната трудова организация (International Labor Organization – ILO) анализиращ този проблем, мъжете в световен мащаб са мнозинство като заемат мениджърски, топ мениджърски позиции, или по-високи професионални нива. В същото време жените все още остават концентрирани в по-ниските категории на управленските позиции, като техният дял варира между 20 и 40% в 48 от 63 страни в изследване, обхващащо периода 2000–2002 г. (ILO, 2004). Слабо е и политическото представителство на жените във властта и в управленските тела, където се взимат важни политически решения. Според доклад на Програмата за развитие на обединените нации (ПРООН) от 2005 г. само в 12 страни жените заемат 33 и повече процента от парламентарните места (Barí F., 2005, 1). В Европа слабо политическо представителство на жените във властта се отбелязва като сериозен демократичен дефицит в пътната карта на ЕС за равенство между жените и мъжете за периода 2006–2010 г.

Отделно от професионалната и образователната сегрегация, жените срещат по-големи трудности от мъжете при съчетаването на професионалния и личния живот, което отново е в резултат на един от универсално утвърдените стереотипи за разпределението на домашния труд и задълженията по отглеждането на децата или други зависими членове от семейството. Вкорененото мислене, че само или предимно жените са отговорни за отглеждането на децата много често ощетява майките с малки деца, което се проявява в ограниченото участие в платена заетост, работа при намалено работно време, „загубване“ на придобитата квалификация, обезценяване на професионалния опит, и съответно води до невъзможност за принос в семейния бюджет, а от там до финансова зависимост и чувство за малоценност и неудовлетвореност. Това от друга страна дава отражение, както върху трудовия доход на жените, така и върху размера на техните пенсии на един по-късен етап, което е предпоставка за по-високото равнище на риска от изпадане в бедност. През 2007 г. в Европа равнището на риска от изпадане в бедност е по-високо при жените (17 %), отколкото при мъжете (15 %), като тази разлика е особено висока при по-възрастните лица (22 % при жените в сравнение със 17 % при мъжете) и при самотните родители (34 %). През 2008 г. 31,1 % от жените работят на непълно

работно време в сравнение със 7,9 % от мъжете. Около 30 % от жените в ЕС, които полагат грижи за деца или други зависими лица посочват като причина за намалената трудова заетост или за работата им на непълно работно време, липсата на съответните услуги за полагане на грижи. Липсата на достъпни и висококачествени заведения и услуги, свързани с грижи за зависими лица, както и на адекватни схеми за отпуск и на гъвкави схеми за работа на двамата родители, са силно демотивиращи фактори за равноправното икономическо участие на жените на пазара на труда (ЕК, SEC(2011) 193). Статистически данни на Евростат от 2009 г. показват, че в Европа нивото на заетост на жените без деца е 75%, спрямо 54% за жените с три или повече деца. В контраст, равнището на заетост на един мъж без деца е 80% и 85% за един човек, който има три или повече деца. Тези данни очертават тенденция при жените заетостта да намалява с увеличаването броя на децата и обратното да е валидно за мъжете (Eurostat, 36/2011). Диференциацията на заплатите между мъжете и жените се допълва от общите негативни нагласи и дискриминационното отношение на работодателите не само към групата на майките с малки деца, но и към самотните майки, жените над 55-годишна възраст, жени емигранти или такива с малцинствен произход. В някои случаи представители на тези групи жени стават жертва на множествена дискриминация по няколко признака – пол, възраст или етническа принадлежност (Стоянова К., 2010г.).

Неравенствата и пряката дискриминация по пол в заетостта, в комбинация с други специфични социално-икономически фактори в различните страни, създават условия в които бедността засяга диспропорционално жените и в този смисъл може да бъде категоризирана като „феминизирана“. Въпреки разработването на широка законодателна рамка, както на международно, така и на регионално равнище по посока на джендър равнопоставеността във всички сфери на обществения живот, почти навсякъде по света жените все още получават по-малко заплащане за еднакъв труд от мъжете, по-трудно стигат до висши постове и са обречени на по-висок риск от бедност на старини заради прекъсване на трудовия стаж за гледане на деца.

РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИКИТЕ И ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО. ДЖЕНДЪР МЕЙНСТРИЙМИНГ ПОДХОД

Равенството в правата на жените и мъжете е фундаментален критерий за наличието на демокрация в едно общество. Усилията на международните организации – ООН, ЕС, СЕ за насърчаването на равенство и недискриминация и цялостното развитие на международната инфраструктура за равнопоставеност на жените и мъжете изминава дълъг път на еволюция от края на ХХ до началото на ХХІ в. Фундаментален документ в тази насока е Декларацията за ликвидиране на дискриминацията по отношение на жените, приета през 1979 г. от Общото събрание на ООН. Конвенцията за елиминиране на всички

форми на дискриминация (КЕВФДСЖ) поставя основата на бъдещите усилия за реализация на равенството между мъжете и жените чрез осигуряването на равен достъп и възможности в политическия, икономическия, културния и социалния живот. Важен момент от конкретните договорености е и поетото задължение на държавите да въведат строги мерки срещу всички форми на трафика на жени, експлоатацията на жени за проституция и експлоатацията на женския труд. Конвенцията е първият международен договор, в който един от главните фокуси е върху репродуктивните права на жените. Декларацията има своя значим принос към разширяването на концепцията за човешките права. В документа официално се признава, че една от основните причини за неравнопоставеността между половете са културата и традициите на отделната държава или етнос, като те влияят и върху спецификата на семейните отношения. Страните също така се задължават да изготвят и представят на създадения тогава комитет за елиминиране на дискриминацията спрямо жените към ООН, национални доклади на всеки четири години за законодателните, правораздавателните, административните или други предприети мерки за изпълнение на поетите задължения.

Като резултат от усилията на много международни организации и специално тези на ООН, положени през декадата на ООН, посветена на жените (1975–1985), се ражда и концепцията за „джендър мейнстриймिंग“. Този термин е въведен в речника на джендър проблематиката за първи път на Третата световна конференция на жените, организирана от ООН през 1985 г. в Найроби. Първоначално концепцията за джендър мейнстриймिंग се съсредоточава главно върху интегрирането на жените в икономическите и социални програми за развитие. Тя се основава на идеята, че интересите на жените не трябва да се третираат като страничен аспект на националните политики и програми, а като основна, интегрална част от тях. Десет години по-късно, на Четвъртата световна конференция на Организацията на обединените нации по въпросите на жените (ЧСКЖ) се приема Платформа за действие, която изрично призовава правителствата да разработят политика на джендър мейнстриймिंग във всички области на загриженост. Дванайсетте очертани области на загриженост, по които се набелязват и конкретни действия за засилване статуса на жените и гарантирането на правата им, са: жените и бедността; образование и обучение за жените; жените и здравето; насилието срещу жени; жените и въоръжените конфликти; жените и икономиката; жените във властта; институционални механизми за даване предимство на жените; човешки права; жените и медиите; жените и околната среда; проблеми на подрастващите момичета (Пекинска платформа за действие, 1995).

С това Пекинската платформа за действие, подписана от 189 национални правителства налага политическата стратегия на джендър мейнстриймिंग в дневния ред на международната политика. Концептуално акцентът е изместен от жените като индивиди категоризирани като проблемна и в неравнопоставеност

положение група, с цел фокусът да се насочи по-критично към институциите, които генерират неравенство между половете и да се идентифицират начините, по които политиката може да бъде трансформирана, за да поощрява равнопоставеността на половете. На практика това намерение може да се интерпретира като насърчаване на правителствата и други участващи актьори към активна и прозрачна политика на включване на джендър аспекта във всички техни стратегии, действия и политики (Димова, Л., 2002–2003).

Наред със стратегическите цели на Пекинската платформа, съществен подем в материята за защитата на правата на жените и същевременно признание за голям успех на международното женско движение, представлява международният стратегически документ на ООН за „Целите на хилядолетието“. Насърчаването на джендър равенството и овластяването на жените представляват третата цел на хилядолетието. След първата си поява преди повече от 17 години, фразата „джендър мейнстрийминг“ бързо влиза в широка употреба. Въпреки възприемането на термина от много правителства, донорски агенции и неправителствени организации като водещ стратегически подход за равно третиране на половете, все още има много интерпретации затова, какво е точното значение на тази концепция. Една от причините е ограниченият брой практически примери на приложение на джендър мейнстрийминг и фактът, че концепциите свързани с равнопоставеността на половете, както и анализите на различни групи от специалисти, много често са прекалено сложни. Друга пречка се явява трудността в превода на термина от английски. Най-общо разбирането за джендър мейнстрийминг се синтезира като нова стратегия, обхващаща много повече от водената дотогава политика за равни възможности, чиято цел е да се постигне равенство между половете и тази джендър перспектива да бъде включена във всички политики, на всички нива и области и от всички актьори, участващи в процеса на изготвяне на политики. Основавайки се на тази обща постановка, има различни интерпретации на джендър мейнстрийминг като „подход“, „принцип“, „процес“, „инструмент“, „метод“, „стратегия“, „концепция“, „рамка“ или в комбинация като „стратегически подход“, „иновативен метод“, „стратегически процес“, „интегриран подход“, или „инструментален подход“ (пак там, с. 24).

В европейската политическа рамка общностното право служи за основа на изграждането на цялостна европейска и съответно в следствие на национална политика за равнопоставеност на половете и антидискриминационна политика. Принципът за равно третиране на жените и мъжете заляга още в Римския договор от 1957 г., а през 1975 г. Съветът на ЕС приема директива за сближаване на законодателствата на държавите-членки за прилагането на принципа за равно заплащане на работещите мъже и работещите жени, която изключва всяка възможност за дискриминация основана на пола, по отношение на всички аспекти и условия на заплащането. През следващите десетилетия и най-динамично след Пекинската конференция, националните

и международните организации продължават да работят системно за по-прецизното дефиниране на джендър мейнстрийминга, както и за разработването на конкретни насоки за прилагане на този интегриран подход на базата на натрупан опит и добри практики. Именно липсата на концептуална и методологическа яснота за прилагането на джендър мейнстрийминг подхода в работата на органите на Европейския съюз и Съвета на Европа създава предпоставка за създаването на по-тясна концептуална рамка като част от стратегията за насърчаване на равенството между жените и мъжете. През 1996 г. Европейската комисия приема своя дефиниция за джендър мейнстрийминг подхода като допълнение на политиката на равните възможности, където определя джендър мейнстрийминг като мобилизиране на „всички общи политики и мерки, насочени специално за постигане на равенство чрез активно и открито съобразяване при планирането на техните възможни въздействия върху респективното положение на мъжете и жените (джендър перспектива)“ (ЕК, СОМ (1996) 67).

Според Съвета на Европа, джендър мейнстриймингът може да се опише като „(ре)организирането, усъвършенстването, разработването и оценката на политиките, така че перспективата за равнопоставеността на половете да бъде заложена във всички политики, на всички нива и на всички етапи от заинтересованите страни, които обикновено участват в разработването на политиката“ (СЕ, 1998).

Други законодателни мерки и действия, отнасящи се до принципа на равенството и имащи решаващо значение за промяната на положението на жените, са – Европейският пакт за равнопоставеността на половете, одобрен от Европейския съвет през март 2006 г., и Пътната карта за равенството между мъжете и жените за периода 2006–2010 г.

Пактът се концентрира върху няколко области: насърчаване на трудовата заетост на жените, намаляване на социалната дистанция между половете и преценка на възможностите за трансформиране на сферата на трудовата заетост в привлекателно за жените място; приемане на мерки за насърчаване на по-добрия баланс между професионалния и семейния живот на всички граждани; укрепване на управлението чрез джендър мейнстрийминг и по-специално чрез насърчаване на държавите членки към отчитане на перспективата на равнопоставеността на половете в съответните национални програми за реформи. В Пътната карта за равнопоставеност на жените и мъжете (за периода 2006–2010 г.) Европейската комисия определя като ключови приоритети икономическото развитие на мъжете и жените и намирането на баланс между работата, личния и семейния живот.

За да отбележи 15-та годишнина от приемането на Декларацията и Платформата за действие от световната конференция на ООН за жените в Пекин и 30-та годишнина на Конвенцията на ООН за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените, през март 2010 г. Ев-

ропейската комисия приема Харта на жените. Чрез тази харта „Комисията поднови своя ангажимент за равенство между половете и за по-добро отчитане на аспектите, свързани с половете, във всички свои политики“ (ЕК, СОМ(2010) 491). Хартата представя редица ангажименти, основаващи се на принципите за равнопоставеност между жените и мъжете. Целта е да насърчава равнопоставеността на трудовия пазар и еднаквата икономическа независимост на жените и на мъжете, по-конкретно чрез новата стратегия „Европа 2020“ – чрез еднаквото заплащане за една и съща работа и за равностоеен труд, като се работи с държавите-членки за значително намаляване на разликата в заплащането между половете през следващите пет години; равнопоставеността при вземането на решения посредством мерки на ЕС за стимулиране; достойнството, интегритета и прекратяването на насилието, основаващо се на пола, чрез цялостна рамка на политиката; равнопоставеността между половете отвъд границите на ЕС чрез интегрирането на тази проблематика във външните отношения и в работата с международни организации (ЕК, (СОМ(2010) 491)). В допълнение, на 8 март 2010 г. Европейският парламент отбелязва и международния ден на жената с дебат и приемане на две резолюции, подготвени от Комисията, свързани със статуса и правата на жените. Първата резолюция засяга равенството между половете, а втората отразява проблема за бедността сред жените.

Извършването на комплексна оценка на джендър различията в платения труд се базира на идентифицирането и анализирането на основните фактори, влияещи върху формирането на платения труд. Въпреки системните усилия положени в тази посока, както и по отношение на установяването и гарантирането на правата на жените от страна на европейските институции и широкомащабната дейност на ООН, половите неравенства и дискриминацията на основание на пола, все още си остават често срещано явление в много сфери на обществения живот по целия свят.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Концепцията за феминизацията на бедността е неотменна част от феминисткия поток от изследвания и играе значима роля в интегрирането на джендър перспективата и цялостната еволюция на анализа на бедността през последните 40 години. В този процес на историческа еволюция концептуализацията на феминизацията на бедността очертава няколко основни приноса: повишава осведомеността и „видимостта“ за съществуването и условията на живот на домакинствата, оглавявани от жени (1970); илюстрира уязвимостта на тези домакинства (края на 70-те и 80-те); илюстрира големия брой на жените, живеещи в бедност; илюстрира въздействието на макроикономическите политики за жените; призовава жените да бъдат признати в процеса на развитие (от 1970 г. до днес).

Комбинирането на тези два критично важни проблема: полово неравенство и бедност в един общ дискурс чрез концепцията за феминизацията на бедността, задава нови ценностни насоки за развитието и ново разбиране за социална справедливост, като се основава на идеята, че бедността не може да се разглежда отделно от социалното неравенство или несправедливото разпределение на ресурсите и властовите позиции между половете.

Многобройните изследвания и политическите усилия за развитие през последните десетилетия доказват, че справедливостта по отношение на джендър равенството е критична предпоставка за трайното намаляване на бедността, т.е. политиката на развитие и равнопоставеността на половете са неразривно свързани помежду си.

Този извод има още по-валидни импликации в контекста на световната икономическа криза и другите глобални предизвикателства, пред които светът е изправен – военни конфликти, миграция, промени в заетостта и безработицата, демографска криза, климатични промени, природни бедствия и др. В тази картина жените представляват половината от световното население и благосъстоянието на целия свят и делото на мира изискват максималното им включване и участие във всички сфери на живота.

За да може този потенциал за икономически и социален прогрес да бъде разгърнат и напълно използван, трябва да бъдат премахнати всякакви правни, политически или културни пречки пред равнопоставеността между мъжете и жените. Въпреки постиженията на международното право и политика в тази посока, все още има дискриминация и значими неравенства в отношенията между половете на всички равнища на обществения живот. Това показва, че постигането на джендър равенство не е просто технократски или политически процес, а по-скоро преминаване към нов начин на мислене, нов социален договор, чиято цел е създаване на нова система, по-малко отчуждаваща, по-малко разделяща, по-справедлива система, която възприема цеността и автономията на личността отвъд пола и обхваща всички хора като носители на социална промяна.

ЛИТЕРАТУРА

- Годишен доклад на Европейската комисия. Равенство между жените и мъжете – 2010, SEC(2011) 193 , 2011.*
- Димова, Л., Радева, П. Жените в неформалната икономика, София, 2006, 36.*
- Димова, Л. Gender Mainstreaming: a wake up call for social change. Лондон, 2002–2003, 22.*
- Европейска комисия. Включване на равните възможности за жените и мъжете във всички политики и дейности на Общността. COM(1996) 67, 1996.*
- Жекова, С. Регионални аспекти на човешката бедност в Централна и Източна Европа. – В: Известия на ИУ-Варна, Варна, № 2, 63–73, 2008, 65.*
- Комисия по социална политика. Анализ на икономическия и социален съвет на Република България, Преодоляване на бедността в България, 27.11. 2009.*

- Комисия по правата на жените и равенството между половете.* Проектодоклад относно положението на самотните майки. (2011/2049(INI), 6.05.2011.
- Комисия на Европейския съюз.* Равенство между жените и мъжете – 2009, Брюксел, 27.2.2009.
- ПРООН.* Доклад за човешкото развитие – Индексът на човешкото развитие – отвъд доходите. България, 2007/2008, 3–4.
- Стоянова, К.* Реалният принос на жените за бюджета и качеството на живот на семейството, *Фондация Център за изследвания и политики за жените*, 2010 г.
- Съобщение на Европейската комисия.* Как да преодолеем разликата в заплащането на жените и мъжете, COM (2007) 424, 2007.
- Резолюция относно облика на бедността сред жените в Европейския съюз, (2010/2162(INI)).
- Становище на Комисията по правата на жените и равенството между половете. (2007/2182(INI), 22.11.2007.
- Стратегия за равенство между жените и мъжете 2010–2015 г, (COM(2010) 491).
- Съвет на Европа.* Концептуална рамка, методология и представяне на добри практики за джендър мейнстриймिंग. Страсбург, 1998.
- Anand, S., A. Sen.* Sustainable Human Development: Concepts and Priorities. HDRO Occasional Paper, New York, 1990.
- Asian Bank for Development.* Country Briefing Paper – Women in Pakistan, 2000, 16.
- Baden S.* Gender, Governance and the ‘Feminisation of Poverty’, 1999, 13.
- Beauvoir S.* The second sex. T2, 1976,
- Beck, T.* Using Gender-Sensitive Indicators: A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders. Commonwealth Secretariat, 1999, 7.
- Bari F.* Women’s Political Participation: Issues and Challenges, 2005, 1.
- Bianchi S.* Feminization and Juvenilization of Poverty: Trends, Relative Risks, Causes, and Consequences. Annual Review of Sociology, T 25 (1999), 307–333.
- Bose C., Acosta-Belén E.* Women in the Latin American development process. Temple University Press, 1995, 25.
- Bullock S.* Women and work, Zed Books Ltd, 1994, 17–18.
- Chant S.* New contributions to the analysis of poverty: methodological and conceptual challenges to understanding poverty from a gender perspective. – In: *Mujer y Desarrollo*, 2003, 9.
- Chant S.* Re-Visiting the ‘Feminisation of Poverty’ and the UNDP Gender Indices: What Case for a Gendered Poverty Index?, 2006a.
- Chant, S.* Re-thinking the ‘feminization of poverty’ in relation to aggregate gender indices“, Journal of human development, 2006, 2.
- Chant S.* Women-headed Households: Global Orthodoxies and Grassroots realities – In: Women, globalization and fragmentation in the developing world. *Afshar H., Barrientos S., Palgrave Macmillian*, 1999, 9–131.
- Chant S.* Children In Female-Headed Households: Interrogating The Concept Of An ‘Inter-Generational Transmission Of Disadvantage’ With Particular Reference To The Gambia, Philippines And Costa Rica, 2007.
- Chant S.* The International handbook of gender and poverty: concepts, research, policy. *Edward Elgar Publishing Limited*, 2010, 96.
- Christopher* K., England P., Smeeding T., Phillips K.* The Gender Gap in Poverty in Modern Nations: Single Motherhood, the Market, and the State, Sociological perspectives. T45, N:3, 219–242, 2002, 5.
- Cornwall A., Harrison E., Whitehead A.* Feminisms in development: contradictions, contesta-

- tions and challenges. London, 2007, 44–45.
- Davids T., van Driel F.* The gender question in globalization: changing perspectives and practices, 2005, 6.
- Eurostat*, Gender pay gap statistics, 2010.
- Eurostat*. Women and men in the EU seen through figures, 2011.
- Fukuda-Parr S.* What does feminization of poverty mean? It isn't just lack of income. – In: *Feminist Economics* 5(2), 1999, 99–103.
- Hausmann R., Tyson L., Zahidi S.* The Global Gender Gap Report, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2009.
- ILO*. Breaking through the glass ceiling. Women in management, 2004.
- Medeiros M. and Costa J.* The feminization of poverty: a widespread phenomenon? – The international handbook of gender and poverty: concepts, research, policy, *Chant S., Edward Elgar Publishing Limited*, 2010, 95.
- Klasen S.* Pro Poor Growth and Gender: What can we learn from the Literature, and the OPPG Case Studies?. Working Group of AFD, DFID, BMZ (GTZ/KfW) and the World Bank, 2005, 3.
- Lampietti J., Stalker L.* Consumption Expenditure and Female Poverty: A Review of the Evidence“. The World Bank, Development Research Group, 2000, 2.
- Marklund S.* Strucutre of modern poverty. *Acta Sociologica*, T 33, No. 2 , 1990, 129-130.
- Marcoux, A.* The feminization of poverty: claims, facts and data needs, 1998, 1.
- Nilüfer Cagatay*, Gender and Poverty, United Nations Development Programme, Social Development and Poverty Elimination Division, 1998, 5.
- Oakley A.* Sex, Gender and Society. *Maurice Temple Smith Ltd*, 1972.
- Oakley A.* Subject Women. *Pantheon Books*, 1981.
- Oakley A.* The Ann Oakley reader: gender, women and social science. *The Policy Press*, University of Bristol, UK, 2005.
- Sen A., Sudhir A.* Human Development Index: Methodology and Measurement, 1992.
- Thibos M., Lavin-Loucks D., Marcus M.* Feminization of poverty, 2007, 2.
- UNDP*. What is poverty? Concepts and Measures. – In: *Poverty in focus*, 2006.
- UN*. <http://www.un.org/ecosocdev/geninfo/women/women96.htm>
- UNDP*. Human Development Report, 1990, 10.
- UNDP*. Human Development Report, 1997, 24.
- Wennerholm C.* The 'Feminisation of Poverty'. The Use of a Concept, 2002, SIDA, Division for Policy and Socio-Economic Analysis.